

МІЖНАРОДНЕ ТА КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 341.21

О. В. Тарасов

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА РАДЯНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню поглядів радянських юристів-міжнародників 1956–1991 рр. на проблему міжнародної правосуб'єктності. Виділено 2 періоди в історії радянської науки міжнародного права другої половини XX ст., у рамках кожного з яких виявлені і проаналізовані основні підходи до визначення кола суб'єктів міжнародного права.

Ключові слова: міжнародна правосуб'єктність, суб'єкт міжнародного права, радянська наука міжнародного права.

Статья посвящена исследованию взглядов советских юристов-международников 1956–1991 гг. на проблему международной правосубъектности. Выделены 2 периода в истории советской науки международного права второй половины XX в., в рамках каждого из которых выявлены и проанализированы основные подходы к определению круга субъектов международного права.

Ключевые слова: международная правосубъектность, субъект международного права, советская наука международного права.

The article investigates the views of the Soviet international lawyers of 1956–1991s of the last century on the issue of international legal personality. Two main periods in the history of Soviet science of international law of the second half of the twentieth century are distinguished. The main approaches in determination of the range of subjects of international law are identified and analyzed within each of these periods.

Key words: International Legal Personality, Subject of International Law, Soviet Legal Science of International Law.

Обґрунтованість теоретико-методологічних досліджень у юридичній науці передбачає серйозне вивчення історії проблеми, систематизацію та аналіз поглядів попередників. Не є тут винятком і питання міжнародної правосуб'єктності, що знаходилися в центрі уваги радянських юристів-міжнародників другої половини XX ст. [17; 30, с. 7–23; 36, с. 5–50; 52; 53].

Актуальність даної тематики обумовлена, крім фундаментальності в теоретико-методологічному плані, також і відсутністю у новітніх зарубіжних дослід-

женнях аналізу радянської доктрини щодо кола суб'єктів міжнародного права [62; 63; 64; 65].

Метою даної статті є аналіз, періодизація і систематизація поглядів радянських юристів-міжнародників 50–90-х рр. XX ст. щодо кола суб'єктів міжнародного права.

Для системного та послідовного аналізу доктринальних позицій представників радянської школи міжнародного права аналізованого періоду відносно міжнародної правосуб'єктності уявляється коректним виокремлення наступних періодів:

© Тарасов О. В., 2012

1. Класичний період в історії радянської юридичної науки (1956–1988 рр.).

2. Період ослаблення партійного керівництва юридичною наукою, зняття політичної цензури, скасування ідеологічного контролю за змістом міжнародно-правових досліджень (1989–1991 рр.).

Перший період охоплює приблизно три десятиліття від хрущовської «відлиги» до середини горбачовської «перебудови». Характеризується відносно помірним партійним керівництвом юридичною наукою, розширенням тематики міжнародно-правових досліджень, хоча й обмежених ідеологічними рамками марксизму-ленінізму і контролем з боку політичної цензури.

Другий, найкоротший і «блискавичний», період пов'язаний з децентралізацією і розпадом радянської державності, першими спробами теоретико-методологічного плюралізму в радянській науці міжнародного права.

Класичний період в історії радянської юридичної науки (1956–1988 рр.)

Процес відносної демократизації радянського суспільства після XX з'їзду КПРС і розширення міжнародного співробітництва СРСР позитивно позначився на розвитку міжнародно-правової науки. 17 квітня 1957 р. була заснована Радянська асоціація міжнародного права, сформовані нові кафедри міжнародного права у вищих навчальних закладах, розширена аспірантська підготовка та ін. Як зазначав Г. І. Тункін в 1962 р.: «Після XX з'їзду КПРС в Радянському Союзі було видано більше праць з міжнародного права, ніж за всі попередні 40 років існування Радянської держави» [51, с. 4]. Тим не менш ідеологічний контроль за юридичними дослідженнями тривав, політичну цензуру ніхто не відміняв, а принцип партійності залишався фундаментальною методологічною основою всієї радянської науки.

Центральною проблемою міжнародної правосуб'єктності в цей період ви-

явилось визнання ООН та інших міжурядових організацій (ММУО) як суб'єктів міжнародного права. Нова плеяда радянських юристів-міжнародників в особі Р. Л. Боброва [4], О. В. Богданова [6, с. 23–24], І. І. Лукашука [27, с. 118–133], С. О. Малініна [28], Г. І. Морозова [39, с. 196–202], В. С. Семенова, А. М. Талалаєва [45, с. 27–37], Г. І. Тункіна [50, с. 19], М. О. Ушакова [52, с. 65–69], О. О. Шибаєвої [55, с. 60–71], В. Л. Ющенко [57], М. В. Яновського та інших дослідників виступила проти жорсткого етатистського підходу до визначення кола суб'єктів міжнародного права. Ряд дослідників продовжували відстоювати традиційну концепцію держави як єдиного можливого суб'єкта міжнародного права¹. Дискусія тривала аж до початку 70-х рр., коли міжнародно-правова діяльність ММУО настільки розширилася, що подальша полеміка вже стала неактуальною.

Отже, був зроблений серйозний методологічний крок на шляху до визнання інших, ніж держава, суб'єктів міжнародного права.

Однак подальшого якісного зрушення не відбулося. Боязкі спроби визнання людини якщо не суб'єктом міжнародного права, то хоча б суб'єктом окремих міжнародних правовідносин [15, с. 146–147, 461–462; 19, с. 204; 56, с. 79–80], у тому числі що виникають у разі міжнародно-правової відповідальності, відразу натрапили на ідеологічні міркування зразка 1938 р. [48]. Старий постулат, який стверджував, що держава громадянства поглинає правову особистість людини в міжнародному праві, продовжував домінувати в радянській доктрині². Сама концепція міжнародної правосуб'єктності індивіда розглядалася як втручання ка-

¹ Див.: [26, с. 66; 32, с. 95]. Пізніше Д. Б. Левін погодився з міжнародною правосуб'єктністю деяких ММУО, які відіграють «значну роль у міжнародному співробітництві» [24, с. 57]. Див. також: [36, с. 7]. З часом Л. А. Моджорян визнала «досить обмежену та умовну» міжнародну правосуб'єктність ММУО [37, с. 124].

² Як відмічав Г. І. Тункін, «за сучасним загальним міжнародним правом індивід не має правосуб'єктності, окремі винятки не змінюють загального правила» [49, с. 17].

піталістичних країн у внутрішні справи соціалістичних країн, а тому визнавалася ідеологічно шкідливою [22, с. 162; 23, с. 163–164; 24, с. 54; 36, с. 20–31; 42; 54, с. 15, 90]. Антропологічний нігілізм залишався якісною характеристикою радянської науки міжнародного права аж до розпаду СРСР і ще досі дає про себе знати на пострадянському просторі [46].

Менш гостро критикувалися спроби визнання міжнародної правосуб'єктності неурядових організацій [8, с. 93; 20, с. 106; 38, с. 304–306; 43, с. 288; 44, с. 54; 47, с. 22–28; 58, с. 157] та міжнародних господарських організацій [9, с. 142–145; 25, с. 10–11], що було викликано, швидше, скромністю і дуже великою обережністю при відповідній аргументації, а також відсутністю прямих ідеологічних указівок з цього приводу.

Таким чином, класичний перелік суб'єктів міжнародного права, визнаних радянською доктриною в 1956–1988 рр., включав у себе 2 категорії: 1) суверенні (первинні) суб'єкти, до яких відносилися держави (у тому числі союзні республіки СРСР [7, с. 81–91; 12; 26, с. 66; 41; 59; 60; 61]) та народи (нації) в особі органів національно-визвольних рухів, які ведуть боротьбу проти колоніалізму [5, с. 96; 13, с. 77; 18, с. 53–82]; 2) несуверенні (вторинні, похідні) суб'єкти, що включають державоподібні утворення (Вільні міста, Західний Берлін, Ватикан¹) та міжнародні міжурядові організації [31, с. 81–101; 33, с. 70–88; 34, с. 6–7]. На периферії загальноновизнаної концепції перебували поодинокі автори, які спробували обґрунтувати наявність окремих елементів міжнародної правосуб'єктності у людини², міжнародних неурядових ор-

ганізацій та міжнародних господарських організацій³.

Останній період в історії радянської науки міжнародного права (1989–1991 рр.)

На нашу думку, цей період слід починати з публікації статті Н. В. Захарової в журналі «Советское государство и право» (Москва) під красномовним заголовком «Індивід – суб'єкт міжнародного права» [16]⁴. Уперше за всю історію радянської юридичної науки не завуальовано, а відкрито в одному з центральних юридичних журналів була прямо заявлена концепція міжнародної правосуб'єктності фізичної особи. Це справедливо було розцінено юридичною громадськістю як відмова радянської влади від політичної цензури та ідеологічного контролю за змістом міжнародно-правових досліджень, можливість плюралізму наукових думок. Як зазначав Р. А. Мюллерсон: «Категоричне заперечення міжнародної правосуб'єктності індивіда в радянській міжнародно-правовій літературі пов'язано певною мірою з етатистським підходом до міжнародного права і міжнародних відносин, звеличенням ролі і значення держави не тільки всередині суспільства, а й на міжнародній арені» [23, с. 180]. Саме з цього моменту з'являється все більше праць, автори яких виступають за розширення традиційного кола суб'єктів міжнародного права [2; 3, с. 92; 14, с. 58; 35, с. 177; 40, с. 15, 102]⁵.

Проте розпад СРСР обриває історію радянської науки міжнародного права і відкриває нову сторінку історії міжна-

¹ Д. Б. Левін і Л. А. Моджорян не визнавали міжнародної правосуб'єктності Ватикану. Див.: [1, с. 148 (примітка редактора у посиланні); 36, с. 40–50].

² Як обережно висловився Г. М. Вельямінов: «Чи можна вважати, що надання суверенними державами за згодою між собою деяких елементів міжнародної правосуб'єктності своїм особистим індивідам у локальних рамках цих відносин з цими державами є порушенням міжнародного права або вихід за його рамки? Це питання ще потребує авторитетного вирішення не тільки на доктринальному рівні» [8, с. 93].

³ На думку С. Ю. Марочкіна: «Якщо основними засновниками норм міжнародного права є суверенні утворення, то їх виконавцями можуть бути окремі органи та особи – фізичні та юридичні» [29, с. 124].

⁴ Слід відмітити, що роком раніше В. С. Верещетін указував: «Потрібен і більш поглиблений аналіз питання про правосуб'єктність особистості в сучасному міжнародному праві» [10, с. 15]. Див. також: [11, с. 10].

⁵ Хоча, наприклад, Ю. М. Колосов вважав за необхідне «повернутися до концепції, згідно з якою суб'єктами міжнародного права є лише держави» [21, с. 89].

родно-правової науки вже пострадянських держав.

Таким чином, погляди радянських юристів-міжнародників другої половини ХХ ст. на проблему кола суб'єктів міжнародного права визначалися: 1) класовою ідеологією марксизму-ленінізму в інтерпретації КПРС; 2) практичними потребами обґрунтування зовнішньополітичного курсу СРСР; 3) реаліями міжнародно-правової системи. Лише в останні два-три роки існування СРСР

з'явилася можливість прояву справжнього наукового плюралізму стосовно міжнародної правосуб'єктності, але це вже не змогло вплинути на загальну оцінку радянської науки міжнародного права в даній галузі досліджень.

Більшість концепцій міжнародної правосуб'єктності, розроблених у радянській юридичній науці, продовжують своє існування вже в рамках пострадянських шкіл міжнародного права. Їх подальша еволюція потребує наступних досліджень.

Література

1. Анцилотти Д. Курс международного права. Т. 1 / Под ред. и с предисл. Д. Б. Левина. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 457 с.
2. Блищенко И. П. Предисловие // Николайко И. В. Права человека и система ООН. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 3–6.
3. Блищенко И. П., Солнцева М. М. Мировая политика и международное право. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 156 с.
4. Бобров Р. Л. О правовой природе ООН // Сов. ежегодник междунар. права, 1959. – М.: Наука, 1960. – С. 233–239.
5. Бобров Р. Л. Современное международное право. Объективные предпосылки и социальное назначение. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 114 с.
6. Богданов О. В. Правовые вопросы пребывания ООН в США. Привилегии и иммунитеты ООН. – М.: Изд-во ИМО, 1962. – 101 с.
7. Бровка Ю. П. Международная правосубъектность БССР. – Минск: Наука и техника, 1967 – 164 с.
8. Вельяминов Г. М. Международная правосубъектность // Сов. ежегодник междунар. права, 1986. – М.: Наука, 1987. – С. 77–97.
9. Вельяминов Г. М. Социалистическая интеграция и международное право. – М.: Междунар. отношения, 1982. – 270 с.
10. Верещетин В. С. Советские мирные инициативы и развитие международного права // Сов. ежегодник междунар. права, 1987. – М.: Наука, 1988. – С. 12–23.
11. Верещетин В. С., Мюллерсон Р. А. Примат международного права в мировой политике // Сов. государство и право. – 1989. – № 7. – С. 3–11.
12. Вихарев С. Р. Союзная республика как субъект международного права // Сов. государство и право. – 1960. – № 6. – С. 65–73.
13. Евгеньев В. В. Правосубъектность, суверенитет и невмешательство в международном праве // Сов. государство и право. – 1955. – № 2. – С. 75–84.
14. Евинтов В. И. Международное сообщество и правопорядок. – К.: Наук. думка, 1990. – 127 с.
15. Задорожный Г. П. Мирное сосуществование и международное право. – М.: Междунар. отношения, 1964. – 488 с.
16. Захарова Н. В. Индивид – субъект международного права // Сов. государство и право. – 1989. – № 11. – С. 112–118.
17. Игнатенко Г. В. К вопросу о понятии и классификации субъектов международного права // Материалы конференции по итогам научно-исследовательской работы за 1968 год. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1969. – С. 217–221.
18. Игнатенко Г. В. От колониального режима к национальной государственности. – М.: Междунар. отношения, 1966. – 157 с.
19. Карташкин В. А. Международная защита прав человека. – М.: Междунар. отношения, 1976. – 221 с.
20. Коваленко И. И. Международные неправительственные организации. – М.: Междунар. отношения, 1976. – 167 с.
21. Колосов Ю. М. Некоторые современные вопросы международного права // Сов. государство и право. – 1990. – № 11. – С. 84–91.
22. Курс международного права: В 6 т. Т. 1 / Отв. ред. В. М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1967. – 284 с.
23. Курс международного права: В 7 т. Т. 1 / Отв. ред. Р. А. Мюллерсон, Г. И. Тункин. – М.: Наука, 1989. – 360 с.
24. Левин Д. Б. Актуальные проблемы теории международного права. – М.: Наука, 1974. – 264 с.
25. Линенбург Г. А. Правовое положение на территории СССР международных хозяйственных объединений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1977. – 19 с.
26. Лисовский В. И. Международное право. – М.: Высш. шк., 1970. – 438 с.

27. Лукашук И. И. Стороны в международных договорах. – М.: Юрид. лит., 1966. – 151 с.
28. Малинин С. А. О правосубъектности международных организаций // Вестн. Ленингр. ун-та: Серия экономика, философия и права. – 1965. – № 17. – С. 105–117.
29. Марочкин С. Ю. Проблема эффективности норм международного права. – Иркутск: Иркутский ун-т, 1988. – 152 с.
30. Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории) / Отв. ред. Д. И. Фельдман. – М.: Юрид. лит., 1971. – 188 с.
31. Международное право / Отв. ред. Г. И. Тункин. – М.: Юрид. лит., 1982. – 566 с.
32. Международное право / Под ред. Д. Б. Левина, Г. П. Калужной. – М.: ВЮЗИ, 1960. – 332 с.
33. Международное право / Под ред. Н. Т. Блатовой. – М.: Юрид. лит., 1987. – 292 с.
34. Міжнародне право / За заг. ред. І. І. Лукашука, В. А. Василенка. – К.: Вища шк., 1971. – 378 с.
35. Мингазов Л. Х. Эффективность норм международного права. – Казань: Казан. ун-т, 1990. – 208 с.
36. Моджорян Л. А. Субъекты международного права. – М.: Госюриздат, 1958. – 156 с.
37. Моджорян Л. А. Субъекты международно-правовой ответственности // Сов. государство и право. – 1969. – № 12. – С. 122–126.
38. Морозов Г. И. Международные организации. Некоторые вопросы теории. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1974. – 332 с.
39. Морозов Г. И. Организация Объединенных Наций. Основные международно-правовые аспекты структуры и деятельности. – М.: Изд-во ИМО, 1962. – 511 с.
40. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М.: Юрид. лит., 1991. – 160 с.
41. Недбайло П. Е., Василенко В. А. Международная правосубъектность советских союзных республик // Сов. ежегодник междунар. права, 1963. – М.: Наука, 1965. – С. 85–108.
42. Нудель М. А. Критика буржуазных концепций о положении физического лица в международном праве // Фельдман Д. И., Курдюков Г. И. Основные тенденции развития международной правосубъектности. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1974. – С. 108–130.
43. Пчелинцев Е. С. Рецензия на книгу Г. И. Морозова // Сов. ежегодник междунар. права, 1970. – М.: Наука, 1972. – С. 285–289.
44. Талалаев А. Н. Право международных договоров. Договоры с участием международных организаций. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 272 с.
45. Талалаев А. Н. Юридическая природа международного договора. – М.: Изд-во ИМО, 1963. – 263 с.
46. Тарасов О. В. Международно-правовая антропология в концептуальной борьбе за признание человека субъектом международного права // Проблемы политико-правового развития в XXI веке: Материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Москва, 19–20 нояб. 2010 г. / Редкол.: В. А. Назаров, А. К. Сквозиков, И. В. Яковлюк. – М.: ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. – С. 274–277.
47. Тарасов О. В. Международные неправительственные организации и международное право / Отв. ред. В. И. Евинтов. – Харьков: Б. и., 1998. – 192 с.
48. Тезисы по международному праву // Сов. государство. – 1938. – № 5. – С. 119–122.
49. Тункин Г. И. Вступительная статья // Броунли Я. Международное право: В 2 кн. Кн. 1 / Под ред. и с вступ. ст. Г. И. Тункина. – М.: Прогресс, 1977. – С. 5–20.
50. Тункин Г. И. Основы современного международного права. – М.: Изд-во ВПШ, 1956. – 48 с.
51. Тункин Г. И. XXII съезд КПСС и задачи советской науки международного права // Сов. государство и право. – 1962. – № 5. – С. 3–17.
52. Ушаков Н. А. Субъекты современного международного права // Сов. ежегодник междунар. права, 1964–1965. – М.: Наука, 1966. – С. 60–75.
53. Фельдман Д. И., Курдюков Г. И. Основные тенденции развития международной правосубъектности. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1974. – 131 с.
54. Черниченко С. В. Личность и международное право. – М.: Междунар. отношения, 1974. – 167 с.
55. Шиббаева Е. А. Правовой статус межправительственных организаций. – М.: Юрид. лит., 1972. – 192 с.
56. Шуршалов В. М. Международные правоотношения. – М.: Междунар. отношения, 1971. – 240 с.
57. Ющенко В. Л. Некоторые теоретические вопросы международной правосубъектности межгосударственных организаций // Правоведение. – 1970. – № 4. – С. 76–85.
58. Ющенко В. Л. Рецензия на книгу Г. И. Морозова // Сов. государство и право. – 1969. – № 12. – С. 155–158.
59. Яновский М. В. К истории борьбы СССР за членство УССР и БССР в ООН // Проблемы соц. законности. – 1987. – Вып. 19. – С. 93–98.
60. Яновский М. В. Советские союзные республики – полноправные субъекты международного права // Сов. государство и право. – 1962. – № 12. – С. 84–97.
61. Яновский М. В., Попов А. А. О конституционных основах международной правосубъектности советских союзных республик // Проблемы соц. законности. – 1983. – Вып. 11. – С. 40–48.
62. Nijman J. E. The Concept of International Legal Personality: An Inquiry into the History and Theory of International Law. – The Hague: Asser press, 2004. – 494 p.
63. Non-State Actor Dynamics in International Law: From Law-Takers to Law-Makers / Ed. by M. Noortmann, C. Ryngaert. – Ashgate, 2010. – 222 p.
64. Parlett K. The Individual in the International Legal System: continuity and Change in International Law. – Cambridge, 2011. – 462 p.
65. Portmann R. Legal Personality in International Law. – Cambridge, 2010. – xxiv, 333 p.